

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.34

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.3.18>

Ткаченко Маргарита Вікторівна
аспірантка соціально-правового факультету
Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова
вул. Пирогова, 9, Київ, Україна
orcid.org/0000-0001-7459-4727

ДИСКУРС РАСИЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Засудження расизму як феномену й заборона як соціальної практики на рівні держав і міжнародних організацій не виключає випадки прояву расизму у реальному житті. Це спостерігається повсюдно, й науковий дискурс расизму існує у кожній розвиненій державі. Актуальність проблематики расизму загострюється в умовах масових міграцій і вимушеного переселення громадян в Україні. Мета статті полягає у представленні сучасного вітчизняного соціологічного дискурсу з проблематики расизму, що розкриває прояви расизму в українському суспільстві, та аналізі й систематизуванні за виявленням причин виникнення цих проявів з метою запобігання останнім. У розвідці застосовано загальнотеоретичні методи аналізу, синтезу, порівняння, індукції і систематизації. Результатом дослідження є виокремлення наукових дискурсів за положеннями, що визначено як систематичні. Виявлено, що феномен расизму виникає як дискримінаційна практика та ідеологія на основі ксенофобії; як виключення інших, в основі чого лежить мова ворожнечі (hate speech); як наявність принципу стереотипізації у публічному просторі, що не підпадає під критичне ставлення масової аудиторії. Також расизм розглядають у міжгалузевих дослідженнях, як от у соціально-політологічних, соціально-філософських, соціально-психологічних студіях. Загалом можна висувати, що українські дослідники вважали расизм феноменом, який ґрунтується на нетолерантному ставленні до представників інших національностей та етнічностей, що створює образ «іншого» або «ворога», і зрештою призводить до соціальної напруженості в суспільстві. Спираючись на український соціологічний дискурс дослідження расизму, можна стверджувати, що демографічні показники та рівень освіти громадян безпосередньо впливають на рівень толерантності щодо інших етнічностей. Задля зменшення рівня расизмованості суспільства потрібно широко запровадити політику освіти і просвітництва, яка включає вивчення культур різних народів, формування більш толерантного ставлення до Іншого, що призведе до відкритого соціального діалогу, позбавленого дискримінаційних ознак.

Ключові слова: расизм, расова дискримінація, ксенофобія, мова ворожнечі.

Вступ. Україна як демократична держава зобов'язується надавати всім, хто мешкає на її території, рівні права й можливості. Однак прояви нетерпимості щодо представників інших етносів та національностей можна спостерігати в українському суспільстві. Важливим кроком щодо подолання зазначених проявів є опрацювання феномену з боку соціології, адже саме соціологія як наука виявляє явища й пояснює їх з огляду на контекст та умови їхнього виникнення. Задля викорінення проявів феномену расизму держави та міжнародні організації прийняли правові норми, що підтримували б рівність між націями, етносами [1, 2, 3, 4]. Україна не є винятком. Але задля формування толерантного мультикультурного середовища, яким по-суті є українське суспільство, необхідним є не лише ухвалення правових норм, а й наявність наукового дискурсу, який поширював би ідеї рівності й толерантності.

Наразі в Україні існує запобіжна діяльність на основі західного європейського досвіду, а саме: функціонування Amnesty International Ukraine. Метою діяльності організації є спостереження за дотриманням прав людини, систематизація даних щодо порушення прав чи дискримінації та висвітлення їх у відкритому публічному доступі. Ще одним прикладом міжнародної діяльності запобіжного характеру є спільний проєкт ООН і Міжнародної організації з міграції в Україні. Ця ініціатива має на меті просвітницьку діяльність, а також розголошення лише офіційно перевірених статистичних даних щодо расової дискримінації, просування розуміння культур інших етнічностей, та розвиток толерантного ставлення до всіх.

Останнім часом в національному науковому просторі з'явилися дослідження, що викрикують та пояснюють випадки нетолерантного ставлення в суспільстві, які пояснюються проявами різних аспектів єдиної проблеми – расизму. Це розвідки Л. Афанасьєвої, Р. Барабаша, Н. Беліцер, Л. Глинської, А. Гринчак, О. Кривицької, Т. Марценюк, Н. Прибиткової, Н. Славченко, Ю. Сороки й ін.

Мета і завдання. Метою статті вбачаємо у представленні сучасного вітчизняного соціологічного дискурсу з проблематики расизму, що розкриває прояви цього феномену в українському суспільстві. Завданнями розвідки є аналіз й систематизування українського соціологічного дискурсу за основними ідеями, що пояснюють причини виникнення проявів расизму з метою запобігання останнім.

Методи дослідження. У нашій розвідці було використано загальнонаукові методи аналізу і синтезу, порівняння, індукції і систематизації. Зокрема, аналіз застосований під час розгляду авторських соціологічних досліджень вітчизняних соціологів з проблематики расизму; синтез – з метою узагальнення їхніх поглядів; порівняння – для визначення сутнісних ознак наукових досліджень з визначеного дискурсу; індукції і систематизації – для узагальнення і групування напрямів досліджень за принципами, що визначено нами як системотвірні.

Результати дослідження. В Україні проблематику расової дискримінації представлено доволі широким спектром досліджень, і українські соціологічні розвідки, присвячені феномену расизму, можна поділити на певні групи. Тому й представимо дискурс расизму в українській соціології, аналізуючи його за попереднім групуванням за тими принципами, що визначено нами як системотвірні.

Перша група досліджень відображає думку, що расизм виникає на основі ксенофобії (Т. Марценюк, О. Кривицька, Н. Беліцер, А. Гринчак). Останню зазвичай трактують як побоювання чогось ворожого, чужого.

Як зауважує українська соціологиня *Тамара Марценюк*, ксенофобія має два значення – вузьке й широке. У широкому значенні ксенофобія стосується побоювання «інших» за соціально-демографічними показниками, культурними, політичними чи релігійними. І саме у вузькому значенні – побоюванні певної етнічної групи, поєднується з расизмом. Також, описуючи ксенофобію, дослідниця використовує поняття соціальної дистанції, тобто застереження щодо можливості впустити у власне коло спілкування інших. Дослідниця вказує, що «расизм – це усвідомлене чи несвідоме переконання у первинній перевазі однієї раси над іншою, з якого випливає, що «вища» раса повинна посідати домінують місце та панувати над тими, хто відноситься до «нижчої» раси. Поняття «расизм» у такому трактуванні передбачає наявність різних рас (груп людей відповідно до певних природжених характеристик). Натомість колір шкіри – то фактор радше територіальний, географічний, кліматичний, а не соціальний чи політичний» [5, с. 152]. Окремо Т. Марценюк наголошує на тому, що расова дискримінація може відбуватися на трьох рівнях – державному, груповому та міжособовому, і в деяких випадках вона може бути пов'язана між двома рівнями. Водночас расова дискримінація також буває прямою та опосередкованою. Пряма проявляється через правові акти та закони затверджені на державному рівні, а опосередкована – обставин або вимог, які використовуються задля расизації осіб, які з певних причин (культурних чи релігійних) не можуть їх виконати.

Ще одним проявом расизму в суспільстві є знаки та символи ворожнечі (hate symbols) – «це графічні символи, малюнки, цифрові комбінації, аббревіатури, які розміщені в публічному

просторі (на стінах будинків, одязі тощо) і покликані пропагувати нетолерантне ставлення до представників певних соціальних груп, розпалювати ворожнечу у суспільстві» [5, с. 162]. Такі написи чи візуальні зображення можуть слугувати попередженням про поширення расистських настроїв.

Прояви нетолерантного ставлення певної частини населення України дослідниця пропонує поділити на організовану діяльність (організації чи політичні партії націонал-соціалістів) та поодинокі групи (зазвичай це молоді люди віком до 20 років, які через певні ідеологічні чи стереотипні переконання, моду, бажання належати до певної групи, входять до угруповань).

До основних причин нетолерантного відношення до представників іншої етнічності та расової дискримінації в Україні Т. Марценюк відносить: «укорінені стереотипи у масовій свідомості населення, часто підкріплені безвідповідальними засобами масової інформації; дедалі більша політизація проблем етнічних груп, особливо активно використовуваних підчас виборчих кампаній; активізація діяльності шовіністичних організацій; відсутність чіткої державної позиції щодо визнання факту існування ксенофобних та расистських настроїв, що переростають в організовані форми насильницьких дій» [5, с. 167].

Підсумовуючи, Т. Марценюк зазначає, що як деморкатична держава, Україна повинна вести та оприлюднювати статистику щодо злочинів, скоєних на ґрунті ненависті. За прояви мови та символів ворожнечі у публічному просторі нести відповідальність мають державні органи. В ідеалі, вони повинні проводити заходи задля попередження таких випадків та поширення поінформованості щодо расової толерантності.

Схожі міркування можна знайти у дослідженні *Олени Кривицької*, яка пише, що «власне расизм значною мірою і є ксенофобією за ознакою видимої відмінності щодо зовнішності. Як різновид ксенофобії, расизм є ірраціональною, але природньою реакцією людей на чуже» [6, с. 219]. Расизм, як і ксенофобія може породжуватися страхом перед незнайомим, причому цей страх існує через недостатню поінформованість про певні етнічні групи чи навпаки передаватися через стереотипи, створені в суспільстві. Також дослідниця вказує, що передусім расизм є політикою дискримінації «іншого/інакшого», спрямовану не лише на етнічні групи, але й у деяких випадках на окремих осіб. Ця політика має як фізичні, так і ментальні прояви у вигляді «переслідувань, принижень, здійснення насильства, нагнітання ворожнечі та неприязні, поширення відомостей, що паплюжать людину або частину людей, завдання шкоди за ознакою раси чи етнічного походження» [6, с. 219].

Поширення расистських та ксенофобських настроїв може призвести до соціальної напруги, що супроводжується розчаруванням людей у власній реальності. Хоча зазвичай етнічну чи расову дискримінацію асоціюють з націоналістичними чи шовіністськими організаціями, наразі розповсюдження даних феноменів більш поширено через пересічних громадян. Саме на таких засадах було проведено та отримано результати досліджень вчених КМІС (Київський міжнародний інститут соціології) про рівень толерантності українців та міжетнічні упередження; дослідження науковців Національного інституту стратегічних досліджень, присвячені національній толерантності та дистанційованості.

У 2011 році Національний інститут стратегічних досліджень, на основі досліджень Інституту соціології НАН України, опублікував аналітичну записку, в якій головний акцент спрямовано на такі феномени: толерантність, етнічне упередження та ксенофобія. Дослідники зазначають, що «традиційно нетерпимо українці ставляться до афганців, циган, чеченців. Зважаючи на те, що в повсякденному житті більшість громадян не стикаються з представниками цих національностей (за винятком ромів), це є результатом певних сталих негативних стереотипів масової свідомості, пов'язаних з негативною інформацією щодо ситуації у етнічних батьківщинах цих етнічних груп чи регіонах їхнього масового проживання» [7].

Дослідження, здійснене КМІС – «Міжетнічні упередження в Україні, вересень 2022» виявило, що найвищий рівень упередженості населення – до росіян, білорусів, ромів та африканців, а найнижчий – до українців, поляків, канадців і євреїв. Загальний рівень ксенофобії в Україні підвищився відносно попереднього (тобто 2021) року [8].

У 2012 році Український незалежний центр політичних досліджень опублікував звіт за результатами дослідження «Дискримінація в Україні – проблеми й перспективи їх подолання», підготовлений експертом Інституту демократії імені Пилипа Орлика *Наталією Беліцер*. Окрім проблем з відсутністю відповідного законодавства щодо недопущення расової дискримінації, чи визначення приналежності расово вмотивованих злочинів, а також діяльності міжнародних організацій в Україні з метою створення та обговорення статистики расової дискримінації, дослідниця виокремлює громадянське суспільство. Роль громадянського суспільства насамперед представлена превентивною діяльністю та створенням платформи для обговорення дискримінативного відношення до представників різних етнічностей та національностей. Як зазначає дослідниця, «громадянське суспільство України приділяє велику увагу нетолерантності до різних груп меншин, випадкам насильства (зокрема, проти певних категорій «нових мігрантів» і особливо членів «видимих меншин») та проявам ксенофобії, особливо спрямованої проти таких вразливих груп населення, як роми та кримські татари» [9, с. 1]. Саме громадські та неурядові організації проводять моніторинг расово забарвлених дискримінаційних кейсів, таких як прояви антисемітизму та мови ворожнечі в просторі засобів масової інформації чи в дискурсі публічних осіб.

У розвідці «Протидія расизму, ксенофобії та екстремізму» *Алла Гринчак* узагальнює дослідження з проблематики расизму (в поєднанні з явищем ксенофобії), і надає характеристику, аналізуючи його прояви, а також пропонує рекомендації щодо боротьби з ними. Разом з тим авторка пропонує розглядати явище ксенофобії у двох смислах – широкому та вузькому. У широкому смислі ксенофобія визначається як страх перед представниками інших етносів, класів, регіонів, статусів. Тобто загалом привертає увагу до соціально-демографічних показників. У вузькому визначенні ксенофобію позначають як страх перед представниками інших етносів та національностей, що і є підставою для формування «класичних» расистських поглядів та стереотипів. (Такий самий підхід використовує Т. Марценюк при класифікуванні ксенофобії).

Описуючи явища расизму та ксенофобії, А. Гринчак, наголошує, що вони не нові, і з'явилися ще з часів, коли Європа почала активно колонізувати території, та з відкриттям кордонів у ХХ столітті набула нового поширення. З поширенням інновацій та збільшенням нових форм ідентифікації і групової приналежності збільшилася можливість ідентифікувати когось як «чужого/інакшого». Дослідниця пише, що «розвиток суспільства, який проявляється, насамперед, в урізноманітненні форм його структурного поділу, сприяє зростанню нетерпимості та ксенофобії. Насамперед, якщо взяти до уваги те, що з відкриттям кордонів та збільшенням кількості форм комунікації у ХХІ столітті зростає кількість контактів з «іншими» людьми, а це відповідно викликає страх і нетерпимість у суспільстві, для якого раніше подібний досвід не був притаманний» [10, с. 19]. Спираючись на дослідження міжетнічних зв'язків Володимира Паніотто, дослідниця зауважує, що існує багато елементів, що спричиняють расистські настрої в суспільстві, які визначити лише за допомогою рівня соціальної дистанції (на якому зазвичай базуються українські дослідження) не можливо. Тому при дослідженні такого явища як расизм, треба брати до уваги також внутрішні чинники, що складаються з економічно-політичної ситуації в Україні, та зовнішні чинники – конфлікти в різних країнах світу, передусім в Іраку, Чечні, Афганістані, які широко трансливалися через засоби масової інформації, що в свою чергу призвело до «побожовання» представників саме цих національностей. Третім показником, на який треба звертати увагу, є рівень освіти, місце проживання та вік опитуваних. Підсумовуючи А. Гринчак зазначає, що «згідно з даними соціологічних досліджень, існує зв'язок між цими трьома соціально-демографічними характеристиками респондентів та ставленням до етнічних груп. Зазвичай молоді люди є більш «відкритими» до нового досвіду і знання, більш готовими змінювати свій стиль і спосіб життя, тому рівень ксенофобії та соціальної дистанції зростає з віком» [10, с. 41].

Дослідниця зазначає, що одним з важливих способів боротьби з расизмом є розвиток толерантності до різних етнічних груп у суспільстві. Наостанок, дослідниця вважає доречним створення певного механізму задля уникання просування расистських настроїв та підвищення рівня толерантності українців. Беручи до уваги все вище зазначене, А. Гринчак вбачає саме через освіту

та ЗМІ має поширюватися політика толерантного ставлення до представників різних етносів та національностей, пишучи, що «до політики подолання ксенофобії та расизму треба долучати дві ключові інституції – освіту (навчати дітей на різних рівнях освіти – початковому, середньому, вищому – з полікультурного суспільства) та засоби масової інформації (які транслюють стереотипи та є розповсюдженим джерелом вторинної соціалізації, що впливає на виховання підлітків та громадську думку дорослого населення країни)» [10, с. 42]. Також не треба уникати використання контрпропаганди задля боротьби з мовою ненависті (hate speech), що спричинює расизм.

Другу групу представляють соціологічні дослідження, присвячені стереотипам мислення, що мають расистське забарвлення, яке залишає в мові відтворення расистських наративів (Ю. Сорока, О. Кривицька, М. Кругляк, Н. Богач, Л. Афанасьєва, Л. Глинська).

Расизм у контексті мови ворожнечі (hate speech) постає в дослідженні *Юлії Сороки* «Мова ворожнечі в перспективі соціології культури». Авторка зазначає, що поширення цінностей плюралізму й толерантності, які стали притаманними глобальному суспільству, водночас не викорінюють мову ворожнечі із сучасного повсякденного дискурсу, зокрема дискурсу «ми – не такі». А саме, певні групи використовують «негативні реакції щодо концепту мови ворожнечі і намагаються стверджувати власні цінності та переконання як універсальні та обов'язкові для всіх, а власну ідентичність формують за допомогою засудження інших. Для них мова ворожнечі є проявом цензури та обмеження свободи слова» [11, с. 28].

Описуючи полікультурне суспільство, дослідниця Юлія Сорока зазначає про прояв расизму у «мові ворожнечі», який частіше створюється певною групою задля аргументації власних тверджень щодо стилю життя, релігійної приналежності та на їх основі дискримінації інших. Дослідниця наголошує на тому, що цінності плюралізму й толерантності в деяких випадках можуть породжувати мову ворожнечі.

Використовуючи дефініції, зазначені в документах Ради Європи щодо мови ворожнечі, дослідниця формує визначення мови ворожнечі та вказує, що дискримінація виражається відносно групової (етнічної чи національної) приналежності і «проявами мови ворожнечі визнається поширення, підбурювання, сприяння або виправдання будь-яких форм ненависті та нетолерантності, зокрема расизму та ксенофобії» [11, с. 5–6]. Мова ворожнечі в медійній перспективі (зокрема соціальних медіа) характеризується створенням та відтворенням стереотипних уявлень, пропагандою щодо неповноцінності етнічностей та використанням негативно забарвлених епітетів. Натомість Ю. Сорока зазначає, що «мова ворожнечі є феноменом символічного простору, процесом означування, коли певним соціальним групам, категоріям, спільнотам приписуються значення, які символічно знижують їхню позицію» [11, с. 11].

Розгляд расизму через концепти толерантності та терпимості представляє *Олена Кривицька*. Здебільшого причиною поширення расистських настроїв та нетолерантного відношення є націоналістичні і екстремістські групи, однак, як зазначає дослідниця, спираючись на Amnesty International, в Україні стали поширюватися расистські настрої серед населення і особи зазнають дискримінацію від пересічного громадянина. Для того, щоб точніше розкрити аспекти дискримінації в суспільстві, О. Кривицька починає своє дослідження з визначення понять толерантності та расизму. Наголошуючи на тому, що кожному в цивілізованому суспільстві має бути притаманна толерантність, вчена вказує, що цей феномен постає у відношенні до груп чи осіб, які належать до «іншої» етнічної чи національної групи. Таким чином, толерантність «є ознакою впевненості в собі й усвідомлення надійності своїх власних позицій, ознакою відкритого для всіх ідейного напрямку, який не боїться порівняння з іншими точками зору та не уникає духовної конкуренції» [6, с. 217–218]. Натомість расизм дослідниця розглядає як політику дискримінації, що використовується панівними елітами, державними установами чи владними структурами задля «підвищення себе» чи утворення образу неіснуючого ворога. О. Кривицька визначає феномен расизму як «світогляд, а також політичні теорії та практики, що на ньому ґрунтуються, котрі засновані на уявленні про поділ людей на біологічно різні групи на основі наявних особливостей зовнішності, тобто на раси, і різному ставленні до людей та їх спільностей залежно від їх належності до цих груп» [6, с. 219].

Головною причиною становлення расистських настроїв в Україні дослідниця визначає незнання про інші раси чи утворення перекрученого уявлення, яке транслюється через ЗМІ, соціум чи владні структури. Поштовх до расової дискримінації в Україні дослідниця вбачає у «слабкій інтеграції іноземців у місцеві громади; міф про можливе захоплення робочих місць і наступне зростання конкуренції на ринку праці; внутрішньо політичні фактори; відсутність чіткої державної позиції стосовно визнання факту наявності ксенофобних та расистських настроїв; загальне падіння рівня культури та утворення на тлі негативної стереотипізації свідомості маси населення країни; пасивні або негативна роль ЗМІ в процесі формування громадської думки щодо іноземних громадян» [6, с. 226–227]. Дослідниця вказує, що расизм в українському суспільстві поширюється неусвідомлено через вербальні образи, які існують на побутовому рівні, та не сприймаються користувачами як дискримінаційні. До прикладу можна навести використання недоречних стереотипів при описі етнічностей, як от: усі мусульмани – агресивні; або ж використання неправильної термінології при назві представників етнічних груп: замість «роми/мандрівники» використовують «цигани».

Через призму міжкультурної консолідації *Людмила Глинська* і *Людмила Афанасьєва* розглядають стереотипи мовлення, що існують у сучасному українському суспільстві. Як і попередні вчені, дослідниці зауважують про толерантність та терпимість, однак лише їхньої наявності недостатньо. Для позитивного результату у «процесі міжкультурної комунікації взаємодіючі сторони повинні виходити з усвідомлення залежності однієї культури від іншої, розуміння цінностей іншої культури. Це забезпечує взаєморозуміння, що ґрунтується на взаємоповазі» [12, с. 6].

Українське суспільство не є моноетнічним, в якому конфлікти чи дискримінація відбуваються в полі расизму. Створення успішної міжкультурної консолідації дослідниця вбачає у діалозі культур, який на їхню думку зможе «забезпечити вільний розвиток і функціонування всіх культур, і сприяти процесу їх взаємодії, взаємовпливу та взаємозбагаченню» [12, с. 9–10]. Такий діалог має відбуватися не лише на рівні громад, а й на загальнодержавному рівні.

До наступної групи можна віднести дослідження на перетині двох чи більше наукових напрямів, наприклад, соціально-політологічні дослідження щодо запобігання расизму на основі покращення правових норм (Н. Прибіткова, Д. Шокорова, М. Небеська); соціально-етичні, у яких ідеться про намагання «викорінити» расизм за допомогою роз'яснень толерантного ставлення та етичності (проект Центру дослідження суспільства «Повсякденні практики інституційної дискримінації: український вимір» [9]; соціально-філософські, які задаються питанням онтології расизму, раціонального виправдання расизму та індивідуалістичного та атомістичного тлумачення цього явища (Р. Барабаш); соціально-психологічні, що розкривають стереотипізацію етнічностей як прояв расизму (Н. Прибіткова, Н. Славченко).

Описуючи расизм в Україні із соціально-політологічного погляду, українська дослідниця *Наталія Прибіткова*, звертає увагу на вплив цього феномену на рівень злочинів ненависті, тобто злочинів скоєних на ґрунті етнічної нетерпимості, вказуючи на присутність її насамперед в поліетнічних регіонах України. Також вона вказує, що зі збільшенням іноземців в Україні зростає і кількість злочинів, скоєних відносно них. На підтвердження цієї тези, дослідниця наводить статистику Генеральної прокуратури України за період 2013–2015 рр., за якої «потерпілими від злочинів стали 5539 іноземних громадян, але тільки 1395 проваджень за цими фактами були направлені до суду з обвинувальними актами» [14, с. 80].

У соціально-філософському аспекті феномен расизму також досліджує український дослідник *Ростислав Барабаш*, описує даний феномен з позиції філософії нігілізму. Беручи до уваги, що нігілізм завжди має в центрі монологічного суб'єкта, «де Інший постає завжди як Чужий. Відповідно деструктивна енергія нігілізму спрямована на анігіляцію Чужого» [15, с. 41]. Автор характеризує сучасне суспільство як таке, що є схильним до нігілістичних тенденцій, а також як таке, що підпадає під вплив економічних чинників та соціальних проблем, де виникає середовище, в якому явища расизму та ксенофобії безпосередньо й поширюються. Він характеризує сучасне суспільство як нігілістично спрямоване, а також вказує, що проблема расизму

та ксенофобії постає саме з цього, уособлюючи в собі так званий соціальний нігілізм. Ростислав Барабаш зазначає, що нігілізм несе у собі відкидання всього, що не схоже на власне Я, що може призводити до зміни або зрікання моральних цінностей і нарешті може використовувати цькування чи злочинні методи задля викорінення інакшості. Основуючись на цьому, вчений пише: «людина із нігілістичною установкою бачить та сприймає лише своє Я, вона намагається знищити всю інакшість навколо себе. Тут постає проблема Я – Інший, яка може переростати у дискримінацію, ксенофобію, расизм, адже у монологічній культурі мислення все має бути однакове та підвладне Я. Все, що відмінне від нього, завжди буде породжувати відчуження, заперечення та дискримінацію, яка переростатиме у шовінізм, ксенофобію та расизм» [15, с. 45]. Зважаючи на те, що расизм та ксенофобія і поширення нігілізму взаємопов'язані, автор пропонує шукати причини постання цих феноменів не тільки в індивідуальних практиках, а й групових, і приходиться до тези, що основний вплив на розповсюдження расистських поглядів має негативна соціальна установка, що можна характеризувати як стійкий набір переживань та уявлень про певне явище чи об'єкт. Посилаючись на Р. Берона, автор пише, що «основною та ключовою негативною установкою у механізмі ксенофобії є упередження, іншими словами негативне відношення до представників будь-якої соціальної групи, зумовлене тільки їх належністю до цієї групи» [15, с. 47].

Із соціально-психологічної точки зору, а саме когнітивної психології, розгляду феномену расизму присвячено дослідження *Надії Славченко* «Когнітивна психологія та історія расизму». Аналізуючи історію виникнення расизму визначними зарубіжними філософами та психологами, дослідниця доходить висновку, що «когнітивна психологія расизму залежить від генного успадкування людини і впливу суспільства на формування звичок в період становлення світогляду молодшої особи» [16]. Також у дослідженні було вказано на вплив соціальної культури та радикальних організацій на поширення феномену расизму. Сам же феномен расизму вчена трактує як «систему світоглядів, в основі яких лежать переконання про фізичну і розумову нерівноцінність людських рас і їх вплив на культуру і історію» [16, с. 2].

Таким чином, аналіз дискурсу расизму в українській соціологічній науці дозволяє зробити наступні висновки.

Висновки. По-перше, в українській соціології можна виокремити кілька підходів до вивчення проявів расизму, які складають доволі широкий дискурс. До першої групи досліджень відносимо розвідки що фіксують наявність расистських настроїв на основі ксенофобії, породжуваної відсутністю освітньої і просвітницької діяльності серед усіх верств населення. До другої групи відносимо дослідження щодо стереотипізації уявлень про етноси і нації на основі сталих вербальних конструктів і образів. Третю групу складають дослідження феномену расизму на стику двох наук. Соціально-філософські розвідки розглядають расизм через призму філософських течій, зокрема філософії нігілізму, за якою відбувається виключення іншості як такої. Соціально-політологічні оцінюють існування явищ расизму на основі наявності нормативно-правової бази у державі та дотримання законів. Соціально-психологічні розвідки доводять, що саме соціальна культура формує особисті психологічні установки індивіда щодо расизму.

По-друге, соціологічні дослідження, присвячені тематиці расизму, проводяться як представниками національних інституцій, так і громадськими та неурядовими організаціями. На основі емпіричних досліджень та їх теоретичного аналізу, розробляються рекомендації, які мали б мати ширше практичне застосування в усіх сферах соціального буття, й провідна роль у цьому відводиться державним інститутам.

Виходячи із аналізу сучасних наукових розвідок соціологічного характеру щодо феномену расизму, можна стверджувати, що демографічні показники та рівень освіченості громадян безпосередньо впливають на рівень толерантності щодо інших етнічностей. Задля зменшення рівня расизованості суспільства потрібно широко запровадити політику освіти і просвітництва, яка включає вивчення культур різних народів, формування більш толерантного ставлення до інших, що призведе до відкритого соціального діалогу, позбавленого дискримінаційних ознак.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. UN General Assembly. International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, United Nations, Treaty Series, том 660, 21 December 1965. URL: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3940.html>
2. Tendayi Achiume E. Report of the Special Rapporteur on Contemporary Forms of Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance to the United Nations General Assembly, Reparations for Racial Discrimination, Slavery, and Colonialism, UN Doc. A/74/321, серпень 2019. URL: <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-racism/reparation-racial-justice-and-equality-report>
3. Tendayi Achiume, E. Report of the Special Rapporteur on Contemporary Forms of Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance to the UN General Assembly, Combating Glorification of Nazism, Neo-Nazism and Other Practices that Contribute to Fuelling Contemporary Forms of Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance, UN Doc. A/77/512, 7 жовтня, 2022, С. 71–79. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/a77512-combatting-glorification-nazism-neo-nazism-and-other-practices>
4. Elias A. Countering Racism: Challenges and Progress in Anti-Racism Efforts. *Racism in Australia Today*, Springer. 2021. С. 319–351. doi:10.1007/978-981-16-2137-6_10.
5. Марценюк Т. О. Ксенофобія і расизм як негативні явища у житті полікультурного суспільства. *Людина у полікультурному суспільстві* : навч.-метод. посіб. для викл. вищ. навч. закл. з курсу за вибором для студ. соціогуманіт. спеціальностей. К. : Інжиніринг, 2010. Розд. VII. С. 147–177.
6. Кривицька О. Етнофобія в Україні: стан, тенденції, перспективи подолання. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 5. С. 216–232. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2011_5_17
7. Оцінка стану толерантності українського суспільства: ризики і можливості для формування національної єдності: аналітична записка, червень 2011. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/en/node/669>
8. Паніотто В. Міжетнічні упередження в Україні, вересень 2022 : прес-реліз. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1150&page=1>
9. Беліцер Н. Дискримінація в Україні, вересень 2012. Український незалежний центр політичних досліджень : [прес-реліз]. URL: https://www.irf.ua/files/ukr/programs/rol/discrimination_policy_paper_sep2012.pdf
10. Гринчак А. А. Протидія расизму, ксенофобії та екстремізму : навчальний посібник. Харків, 2018. 248 с.
11. Сорока Ю. Мова ворожнечі в перспективі соціології культури. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. №3. С. 25–46.
12. Афанасьєва Л., Л. Глинська. Міжкультурна консолідація як запорука національної єдності та стабільності в Україні. *Соціологічні студії*. 2018. № 1. С. 6–11.
13. Повсякденні практики інституційної дискримінації: український вимір. К.: Центр дослідження суспільства, 2013. 68 с.
14. Прибіткова Н. О. Характеристика культурно-психологічних факторів поширення расизму та ксенофобії. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2017. № 3(78). С. 80–88.
15. Барабаш Р. Я. Ксенофобія та расизм в контексті нігілістичного світогляду. *Освітній дискурс* : збірник наукових праць = Educational discourse : Collection of scientific papers. Київ : ТОВ «Науково-інформаційне агентство "Наука-технології-інформація"», 2021. Вип. 35(7). С. 41–49. DOI 10.33930/ed.2019.5007.35(7)-4
16. Славченко Н. Когнітивна психологія та історія расизму. *European Exploratory Scientific Journal*. 2017. Vol. 1. № 1. С. 1–11. URL: <https://syniutajournals.com/index.php/EESJ/article/download/10/8>

REFERENCES

1. UN General Assembly (1965). International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, United Nations, Treaty Series, vol. 660. P. 195. [in English] URL: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3940.html>
2. Tendayi Achiume, E. (2019). Special Rapporteur on Contemporary Forms of Racism, Racial

Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance to the United Nations General Assembly, Reparations for Racial Discrimination, Slavery, and Colonialism, UN Doc. A/74/321. [in English] URL: <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-racism/reparation-racial-justice-and-equality-report>

3. Tendayi Achiume, E. (2022). Report of the Special Rapporteur on Contemporary Forms of Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance to the UN General Assembly, Combating Glorification of Nazism, Neo-Nazism and Other Practices that Contribute to Fuelling Contemporary Forms of Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance, Pp. 71–79, UN Doc. A/77/512. [in English] URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/a77512-combating-glorification-nazism-neo-nazism-and-other-practices>

4. Elias, A. (2021). Countering Racism: Challenges and Progress in Anti-Racism Efforts. *Racism in Australia Today*, P. 319–351. doi:10.1007/978-981-16-2137-6_10 [in English].

5. Martseniuk T. (2010). Ksenofobiia i rasyzm yak nehatyvni yavyscha u zhytti polikulturnoho suspilstva [Xenophobia and racism as negative phenomena in the life of a multicultural society] *Liudyna u polikulturnomu suspilstvi : navch.-metod. posib. dlia vykl. vyshch. navch. zakl. z kursu za vyborom dlia stud. sotsiiohumanit. spetsialnosti / [Pometun O. I., Sultanova L. Yu., Martseniuk T. O. ... ta in.]. K. : Inzhynirynh. Rozd. VII. S. 147-177. [in Ukrainian]*

6. Kryvytska O. (2011). Etnofobiia v Ukraini: stan, tendentsii, perspektyvy podolannia [Ethnophobia in Ukraine: state, trends, prospects of overcoming] *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. Vyp. 5. S. 216–232. [in Ukrainian]. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2011_5_17*

7. Otsinka stanu tolerantnosti ukrainskoho suspilstva: ryzyky i mozhlyvosti dlia formuvannia natsionalnoi yednosti (2011). – [Evaluation of the state of tolerance of Ukrainian society: risks and opportunities for the formation of national unity] [analitichna zapyska]. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. [in Ukrainian] URL: <https://niss.gov.ua/en/node/669>

8. Paniotto V. (2022). Mizhetnichni uperedzhennia v Ukraini [Interethnic prejudices in Ukraine]. *Veresen : pres-reliz. [in Ukrainian] URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1150&page=1>*

9. Belitser N. (2012). Dyskryminatsiia v Ukraini [Discrimination in Ukraine] *Veresen. Ukrain-skyi nezalezhnyi tsentr politychnykh doslidzhen. [pres-reliz] [in Ukrainian]. URL: https://www.irf.ua/files/ukr/programs/rol/discrimination_policy_paper_sep2012.pdf*

10. Hrynychak A. (2018). Protydiia rasyzmu, ksenofobii ta ekstremizmu: navchalnyi posibnyk [Countering racism, xenophobia and extremism: handbook]. Kharkiv. 248 s. [in Ukrainian]

11. Soroka Y. (2018) *Mova vorozhnechi v perspektyvi sotsiologii kultury [Hate speech through the perspective of the sociology of culture] Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh. № 3. S. 25–46 [in Ukrainian].*

12. Afanasieva L., Hlynska L. (2018). Mizhkulturna konsolidatsiia yak zaporuka natsionalnoi yednosti ta stabilnosti v Ukraini [Intercultural consolidation as a guarantee of national unity and stability in Ukraine]. *Sotsiologichni studii. № 1. P. 6–11 [in Ukrainian].*

13. Povsiakdenni praktyky instytuttsiinoi dyskryminatsii: ukrainskyi vymir. (2013). [Everyday practices of institutional discrimination: the Ukrainian dimension]. K.: Tsentr doslidzhennia suspilstva. 68 s. [in Ukrainian] URL: https://cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/032/original/Institutional_discrimination_CSR.pdf?1395901217.

14. Pribytkova, N. (2017). Kharakterystyka kulturno-psykholohichnykh faktoriv poshyrennia rasyzmu ta ksenofobii [Characteristics of cultural and psychological factors of spread of racism and xenophobia]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnykh sprav. № 3 (78). S. 80–88 [in Ukrainian].*

15. Barabash R. (2021). Ksenofobiia ta rasyzm v konteksti nihilistychnoho svitohliadu [Xenophobia and racism in the context of a nihilistic worldview]. *Osvitnii dyskurs : zbirnyk naukovykh prats = Educational discourse : Collection of scientific papers. Kyiv : TOV «Naukovo-informatsiine ahentstvo «Nauka-tekhnologii-informatsiia». № 35(7). S. 41–49. [in Ukrainian]*

16. Slavchenko N. (2017). Kohnityvna psykholohiia ta istoriia rasyzmu [Cognitive psychology and the history of racism]. *European Exploratory Scientific Journal. Vol. 1. № 1. S. 1–11. [in Ukrainian] URL: <https://syniutajournals.com/index.php/EESJ/article/download/10/8>*

Tkachenko Marharyta Viktorivna
Postgraduate Student at the Faculty of Social and Political Sciences
Dragomanov Ukrainian State University
9, Pyrohova str., Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7459-4727

DISCOURSES OF RACISM IN UKRAINIAN SOCIOLOGICAL SCIENCE

Condemnation of racism as a phenomenon and its prohibition as a social practice at the level of nation states and international organisations does not exclude cases of manifestation of racism in real life. This is observed everywhere, and the scientific discourse of racism exists in every developed country. The relevance of the issue of racism is exacerbated in the conditions of mass migrations and forced resettlement of citizens in Ukraine. The purpose of the article is to present the modern national sociological discourse on the issue of racism, which reveals the manifestations of racism in Ukrainian society, and to analyse and systematize the causes of these manifestations in order to prevent them. General theoretical methods of analysis, synthesis, comparison, induction and systematization are used in the research. The result of the study is the identification of scientific discourses according to the provisions defined as systemic. It was revealed that the phenomenon of racism arises as a discriminatory practice and ideology based on xenophobia; as the exclusion of others, which is based on hate speech; as the presence of the principle of stereotyping in the public space, which does not fall under the critical attitude of the mass audience. Racism is also considered in interdisciplinary studies, such as socio-political, socio-philosophical, socio-psychological studies. In general, it can be concluded that Ukrainian researchers consider racism to be a phenomenon that is based on an intolerant attitude towards representatives of other nationalities and ethnicities, which creates the image of "other" or "enemy" and ultimately leads to social tension in society. Based on the Ukrainian sociological discourse of research on racism, it can be argued that demographic indicators and the level of education of citizens directly affect the level of tolerance towards other ethnicities. In order to reduce the level of racialization in society, it is necessary to widely implement the policy of education and enlightenment, which includes the study of the cultures of different peoples, the formation of a more tolerant attitude towards "others", which will lead to an open social dialogue devoid of discriminatory signs.

Key words: racism, racial discrimination, xenophobia, hate speech.